

Реафирмација метода и духа књижевне критике - прилог тумачењу *Историје српске књижевности* Јована Деретића

Ана М. Мумовић

Институт за српску културу, Приштина - Лепосавић

Сажетак:

Примљен: 24/02/2021

Објављен: 26/06/2021

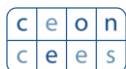
Аутор за кореспонденцију:

Ана М. Мумовић

Имејл за кореспонденцију:

djordj_ana@yahoo.com

DOI: 10.5937/bastina31-31036

Рад разматра пет монографија Јована Деретића или, како их именује аутор, "пра-теће књиге" своје *Историје српске књижевности: Загонетка Марка Краљевића - о природи историчности у српској народној епици*, *Пут српске књижевности - идентитет, границе, тежње*, *Поетика српске књижевности*, *Српска народна епика* и *Е-тиде из старе српске књижевности*. Књиге анализирамо као прилог тумачењу Деретићеве капиталне *Историје у српској науци* и доказ велике синтезе и афирмације функције књижевне критике у српској култури.

Кључне речи: Јован Деретић; историја српске књижевности; епика; поетика; народна књижевност; стара књижевност; идентитет; критика; култура

Испитивао сам најпре људе и помислио да, у оној бескрајној равноправности закона и обичаја, они нису вођени једино својим хировима

Монтексије

Као део пројекта или пратеће књиге *Историје српске књижевности*¹ Јован Деретић (1934–2002) сматра и пет монографија: *Загонетка Марка Краљевића – о природи историчности у српској народној епици* (1995), *Пут српске књижевности – идентитет, границе, тежње* (1996), *Поетика српске књижевности* (1997), *Српска народна епика* (2000) и *Етиде из старе српске књижевности* (2000). Деретићеве пратеће књиге анализирамо као прилог тумачењу капиталне *Историје српске књижевности у мери у којој су битне као доказ велике синтезе и проблемског разматрања функције књижевне критике у српској култури*.

У одређењу појма и бића књижевне критике која афирмише вечите вредности, позивамо се на основни закон природе – *ред у историји*: „Као што је архитектура унутрашња утроба, у којој се развијају и из које се развијају све остале уметности, и као што су уметности само сукцесивна испољавања појединих страна архитектуре, тако су и све форме човековог живота у историји само испољавање његовог унутрашњег психичког живота; историја је заједничка утроба у којој се развијају и из које се развијају све сукцесивне форме и стране унутрашњег човековог живота. Живот је првобитно; он иде пре организације; организација је резултат, испољавање живота, као и структура функције“ (Кнежевић 1995: 115). Исто вреди и за књижевну критику: она се развија и одваја најпре из филозофије, потом из историје књижевности и сукцесивно баштини наслеђе теорије књижевности на чијим основама, увек у утроби историје и друштвених односа, заснива своју функцију

и значење, јер „одвајање појединог од општег јесте први и главни услов свега вишег живота, свега прогреса, разума и свести“ (Кнежевић 1995: 119).

Иако питање *шта је критика* није једнозначно, њену главну моћ одређујемо као покретачку снагу развоја науке и друштва. У модерном друштву њена улога је питање грађанске и духовне слободе. На томе она темељи свој углед и статус, јер суштински, од XVIII века постаје *јавна ствар* и мишљење које доводи пред суд истине ауторитет, интересе и сазнање.

Са филозофског аспекта тумачења проблем пренет на њен језик значи: критика је обавезна да препознаје и трага за новим вредностима и да одговори на питање: *шта се крије иза појаве неког дела, правца или покрета у уметности.*²

Објављене између два издања *Историје, Деретићеве пратеће књиге* чине, рекли бисмо, у нестандардном формату – други део *Историје* водећег српског историчара књижевности и аутора од поверења, како су оценили критичари.³ Он је отишао најдаље од претходника, остварио непоновљиве синтезе и указао на кобне последице прихватања или одбацивања неких идеја у историјском развоју српске књижевности и културе. Деретићева *Историја* зато „јесте комплетна и поуздана књижевно-историјска синтеза која истовремено импресионира читаоца својом монументалношћу“ (Даутовић 2002: 38).

Битно одређење *пратећих књига*, проистеклих из *Историје* у истој мери колико су је и условиле и с којом чине јединствен пројекат, у предговорима и напоменама, даје аутор од поверења. Деретићево одређење је, у мери коју дозвољава елаборација у *Историји*, више пута сажето означено (у теоријској и примењеној равни) у поступку разматрања битних питања српске историје књижевности: *периодизације и класификације књижевности, поетичких или историјских детерминанти и значају појединих епоха, писаца или жанрова.*

1.

У монографији *Загонетка Марка Краљевића, о природи историчности у српској народној епици*, Деретић полази од проблемског читања статуса јунака, историјског краља Марка, и потврђује да „он не спада у велике и значајне историјске личности“ (Деретић: 2016: 11). То је тема која се у овом истраживању више тиче књижевне критике.

Други део наслова: *о природи историчности у српској народној епици* односи се на Краљевића Марка као епског јунака, првог „међу првима“ и највећег „међу великима“ (Деретић 2016: 11–12), и у њему се истражује проблем по начелу: „Краљ Марко је велики зато што је од њега настао Краљевић Марко“ (Деретић: 2016: 12). Аутор напомиње да у српској историји не постоји личност „која је толико покренула стваралачку имагинацију свог народа као што је то учинио Марко. Ни о једној није испричано толико прича, како у стиху тако и у прози, ни о једној се није толико приповедало и певало“ (Деретић: 2016: 12). Реторика и структура наслова прве *пратеће књиге*, дакле, указује на критички приступ. Као књижевни критичар и историчар он иде од епске песме ка историји.

Деретић поставља два кључна питања: како је једна безначајна историјска личност постала водећа епска фигура (а) и како је могуће да један туђи слуга постане највећи национални јунак (б)? Неки књижевни критичари, као и наш историчар, сматрају да се ова непомирљива противуречност „песничке и историјске слике о Марку може објаснити само ако се крене од песама ка историји“ (Пешикан Љуштановић 1995: 431). Питање противуречности песничке и историјске слике Марка Краљевића, означене у поднаслову одредницом *историчност*, више се тиче историје књижевности и о њему се непрестано расправља. Већ овим дистинкцијама указано је на основне *проблеме* историје књижевности и књижевне критике и разлике између њих.

Као покушај да се том питању приђе на нов начин, монографија о Марку Краљевићу, чију методолошку позадину и „зачетке можемо наћи у [...] *Историји српске књижевности* (1983) бави се основним питањем поетике наше народне епике, односом епске песме и историје“ (Деретић 2016: 5). Она је повезана с једним од најкрупнијих питања српске књижевне историографије – питањем места усменог стваралаштва у историји националне књижевности. Водећи српски историчар књижевности уочава извесну разлику између српске усмене и писане књижевности и зато, као и Павле Поповић, мисли да је народној књижевности најтеже „наћи место (курзив А. М.) у нашој историји књижевности“ (према: Павловић 1971:7).

Проблем историчности и епике у монографији о Марку, чији је циљ био да покаже однос коначне верзије текста песме и историјског догађаја, Деретић је отворио питањем: *Шта бива с догађајем у народној песми као усменој творевини и како се историјске чињенице трансформишу у песничку фикцију?* Закључио је да историја као генератор претходи народној песми (мада може бити и обрнуто) и да чува сећање на историјске догађаје и да је за народну песму битан тренутак када је записана. То упоредно контекстуализовање усмене и писане књижевности Деретићеву *Историју* чини специфичном.

У процесу и поступку реконструкције трагова од старине у песмама (наводимо и неколико Деретићевих маркантних стилских примера и круцијалних чињеница из *Историје*) види се да је Свети Сава у усменој књижевности заменио врховног словенског Бога, да свеци из народне поезије једва имају ишта заједничког са хришћанским свецима и да су историјске чињенице и јунаци мање више непоуздани. Историја је ту потонула у легенду, што илуструје присуство црног Арапина с којим се туку српски јунаци, најчешће Марко Краљевић.⁴

Продубљена анализа историјских и књижевних тема (јунака, бојева, историјских веза међу народима, кружење мотива и други) у епским народним песмама као епска слика света, а сматрало се дуго да је српска епика „прва и последња реч лепоте, еванђеље лепоте“ (Скерлић 1958:118), афирмише историчара књижевности и критичара као аутора од поверења који аналитички и другачије и потпуније сагледава књижевне теме и историјске догађаје. Његова критика омогућује, и то је њена примарна друштвена улога, да Срби тачно уоче разлику између историјског и поетског и да се понашају примерено сазнањима на која их упућује књижевна критика. А критичка свест учи да постоји разлика између историјског Марка и епског Марка.

Није случајно то што први од шест огледа Деретићеве монографије о Марку Краљевићу има наслов *Епска песма и историја*. У огледу је, на почетку, означено познато питање из Аристотелове *Поетике* о односу историје и поезије. Није случајно, наравно, ни то што завршни део монографије носи наслов *Епска историја*. У њему се о јуначком српском епу (као изразу херојског доба) од Душановог царства, Косовског боја, Карађорђевог устанка до краља Николе, компаративистички тема разматра у контексту сродних епова европских народа.⁵ Српска епска поезија, у којој стварну егзистенцију имају само појединачне песме, док су циклуси научна конструкција, вреднована је у првом делу разматрањем везе и односа епике и историје, а у последњем делу као слике епске историје. У том смислу се може разумети критичарево позивање на Његоша који аустријском књижевнику и преводиоцу Л. А. Франклу пише: „Наше су народне пјесме историја јуначка, епопеја народна; у њима човјек може видјети какав је народ, који их пјева“ (Деретић 2016: 144–145).

Анализа историчности српске епике заокружена је идејом о заборављеним траговима „пјесама од старине“, дакле, идејом означеном насловом *Пролага Деретићеве Историје*. Та идеја је у основи четвртог дела Деретићеве *Историје* под насловом *Народна књижевност*. На овом примеру је шире елаборирана прва поливалентна веза *Историје* и прве њене пратеће књиге, монографије о Марку Краљевићу. У њој су неки теоријски појмови, теорије историје књижевности и књижевне критике прецизније постављени, а проблематика народне књижевности из *Историје*, примерено књижевној критици и монографском жанру, комплексније обрађена.

2.

Из *Историје усмерене на основно питање шта је српска национална књижевност*, извире и друга пратећа књига Деретићевог пројекта – *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*. Историчар књижевности је експлицитан: „Тиме се омогућава оно што је већ наговештено – да се паралелно с историјом националне књижевности пише алтернативна књига о истом предмету, али на сасвим различитим теоријским и методолошким основама“ (Деретић 1996: 11). Различите теоријске и методолошке основе, по нашем суду, тичу се разлика између историје књижевности и књижевне критике.

И двостепени наслов *Пути српске књижевности*, као и у случају монографије о Марку Краљевићу, указује на њен проблемски и теоријско-историјски карактер. Размишљања су, објашњава Деретић, „произашла [...] из одређених тешкоћа у које су готово неизбежно западали сви радови на књижевно-историјској систематизацији српске литературе“ (Деретић 1996: 5). У уводу у *Историју српске књижевности* (1983) он те тешкоће формулише на следећи начин:

„Све досадашње историје српске књижевности имају једно од следећа два ограничења: или су парцијалне (обухватају само поједине временске одсеке) или, уколико обухватају српску књижевност у њеном целокупном историјском развоју, не излажу је самостално, као засебну националну књижевност, него увек заједно с другим литературама“ (Деретић 1983: 9).

Основне теме ове Деретићеве монографије, а у историји књижевности њихово решавање има практични карактер јесу: *питање граница* (а) и *питање јединства и вертикалне повезаности* српске књижевности (б). Границе се тичу повезаности или јединства са другим литературама, а основни прилаз је лингвистички. Монографија разматра и проблем једне или више литература које настају на истом језику. Анализа укључује и утицај политике и однос политичког и књижевног идентитета националне књижевности и културе. Окончава се питањем односа *ми и други*, како у релацији са другим народима који користе исти језик (а именују га различито), тако и унутар српских државних граница.⁶

У оба издања своје *Историје* Деретић је српску књижевност представио као јединствену целину, али у њима има одступања. У првом издању, на пример, није представио дубровачку књижевност као део корпуса српске књижевности а у другом говори о старијој штокавској књижевности (Деретић 2002: 261–271) и тврди, као и у *Путу српске књижевности* као пратећој књизи, да дубровачка књижевност „има гранични положај у оквирима српске књижевности“ (Деретић 1996: 153), чиме је стварао књижевноисторијску интегралну слику развоја српске књижевности и означио праве границе.

Као део пројекта стварања нове историје књижевности, ова монографија отвара и питање улоге књижевне критике у конституисању националног идентитета и тумачења књижевности и културе.⁷ „Не може се расправљати као о строго академском питању о нечему што је било, а ни сада није престало да буде, део живе стварности“ (Деретић 1996: 8), категоричан је Деретић. Његово је и становиште да је пред критиком велики изазов и потреба „да се открије иманентна логика сваког од тих питања“ (Деретић 1996: 8).

Да у средишту Деретићевих пратећих књига није само методологија стварања нове историје српске књижевности, већ и бит и друштвена функција критике као катализатора и коректора националне свести, показује његов закључак којим се открива још једна идеја. Говорећи о стварању и распадању Југославије и имајући на уму библијски почетак о значају и значењу речи или језику као почетку света, он експлицитно каже: „У књижевности је започело њено стварање, на проблемима око књижевности започело је и њено разарање. У почетку беше књижевност. На крају исто тако“ (Деретић 1996: 8).

Из историје је познато да су код Срба политика и историја увек биле снажно присутне у књижевности – и то је неминовно одређивало статус и квалитет књижевне критике, односно водило је у нон-конформизам, некритички однос, па и искривљивање или прикривање и прећуткивање чињеница како би се удовољило политици. *Пут српске књижевности* је зато истовремено увод у нову историју српске књижевности којом би се створила нова слика. Трагајући за основним начелом српске књижевности, Деретић отвара могућност другачијег истраживања проблема националне књижевности од оног примењеног у неким књижевним историјама. Он је, на пример, као и историчари књижевности XIX века, Шафарик, Пипин и Новаковић поново дубровачку књижевност као граничну сврстао у корпус српске књижевности и показао како је у *Предлогу заједничког минимума програмских основа за наставу књижевности у средњим школама у Југославији* из 1977. године српска књижевност разбијена, по територијалном принципу, на књижевност република и покрајина.

Као илустрацију наводимо два Деретићева става. Први је из *Пута* као *пратеће књиге* и по том ставу југословенска књижевност *постоји*. У Краљевини СХС Срби, Хрвати и Словенци нису били схваћени као „посебне нације“ него само као „три племена једне нације, Југословена. И књижевност те нације схваћена је као целина, тј. као национална књижевност“ (Деретић 1996: 165).

Други став је да по *Предлогу заједничког минимума* југословенска књижевност више не постоји, јер постоје југословенске књижевности које чине националне књижевности, па се одлучио да пише историју српске књижевности у којој су, како је објаснио у напомени „Уз ово издање“, реплицирајући на нову друштвену и политичку стварност, заступљени „понајпре Срби који су само српски писци, затим Срби који нису само српски писци и најзад припадници којег другог народа који су и српски, а понекада само српски писци“ (Деретић 1983: 690).

Већ повод за настајање монографије сведочи о свести историчара књижевности као критичара да мора доћи до *трансформације историје књижевности* и да се уместо *догађања и појава у времену* (историјски догађаји, дела, писци, културне институције) и хронолошког поретка вредности (као доминантних принципа у историји књижевности) морају означити *односи* у којима владају *унутрашњи морфолошки принципи* књижевне структуре који је пресудно одређују.

На малом простору, у *Предговору* књиге, означене су битне теоријске, методолошке и критичке поставке и изазови за нову историју српске књижевности и књижевне критике и покренута су питања ре-дефинисања националне књижевности, као што су:

- српска књижевност у огледалу своје историје,
- филолошки и национални појам књижевности,
- српске књижевне индивидуалности од словенства као књижевне националности преко дубровачке традиције до покрета југословенске књижевности,
- специфичност развитка српске књижевности у токовима историје и
- питања народа као исходишта књижевности.

Сва та већ означена питања у Деретићевој *Историји* сада, у промењеним историјским, државним, националним и културолошким условима, када Србија постаје самостална држава и када настају нове нације, траже ново тумачење.

У огледу *Национална књижевност* Деретић указује на повод и следи модерну идеју: „Живимо у времену националне књижевности“ (Деретић 1996: 15). Полазећи од усмене књижевности и чињенице да је писана књижевност далеко млађа од сликарства и вајарства, књижевност посматра као *универзалан феномен светске културе* који се у школама изучава од VI века пре нове ере: „Књижевност се јавља унутар своје заједнице и представља специфичну манифестацију њене духовности, израз њеног схватања себе и света што је окружује, читавање њене стваралачке енергије“ (Деретић 1996: 15).

Народ, дакле, колективни стваралачки субјект властите књижевности, стоји према књижевности као писац према делу и/ли читалац према делу и писцу, и та веза је на њеном историјском путу од колективног ка индивидуалном стваралачком начелу јако наглашена како на почетку стварања књижевности тако и у модерном времену.

Посвећен националној књижевности, оглед се заправо методолошки и критички бави питањима историје књижевности, која има корене у „ерудитским тежњама александријске епохе“ (Деретић 1996: 29) и као наука, којој је примарна национална књижевност, профилише се крајем XVIII и почетком XIX века. Када се дотиче питања уметности, Деретић показује да њу примарно не одређује национално, већ се испољава као универзални цивилизацијски феномен:

„У историји националне књижевности суочавамо се с три феномена: књижевним, националним и историјским. Прва два феномена, као општи појмови, спадају у домен теоријског мишљења; они су предмет посебних научних дисциплина, теорије књижевности, односно теорије или методологије књижевне историје, од којих свака има свој појмовни апарат и свој аутономни развој. Најтеже је с трећим феноменом, с националним у књижевности. [...] Проблем националног у књижевности се увек поставља на неки конкретан начин, тј. као национални идентитет одређене књижевности“ (Деретић 1996: 34).

Теоријска елаборација националне књижевности као концепта за нову историју књижевности помаже да разумемо капитално дело *Историју српске књижевности* као „дух трајања“ (Ломпар 2002: 44) и њену структуру. Она изнова дефинише појмове националне књижевности стваране на језику/језицима унутар једне заједнице, националног и културног идентитета и друге појмове. Суштинске су следеће Деретићеве идеје које обухватају замашну суму цивилизацијског знања:

- национални идентитет једне књижевности био би скуп особина које ту књижевност чине књижевношћу тог народа. Он је примарно чинилац њеног бића и њене суштине, а не њених граница. У односу према другима исказује се и културни идентитет који се манифестује и у књижевности;
- национални идентитет књижевности више се доживљава него што се може прецизно описати. Националне компоненте књижевности често су несигурне, флуидне, тешко опиљиве и спадају у сферу значења, а не научних чињеница;
- романтичари су националне специфичности књижевности изводили из духа нације. Сматрали су да се национални дух манифестује у свим творевинама народа, у језику, поезији и другим врстама уметности, у моралу, обичајима и религији, у друштвеним и државним институцијама;
- историја књижевности је примарно историја неке посебне, односно националне књижевности, док су све друге врсте књижевности изведене из те основне парадигме;
- књижевност једног народа треба схватити као његов „колективни аутопортрет“ или „латно у покрету“. Она је уметнички израз националног духа на националном језику. Књижевна националност има као претпоставке *отаџбину и језик а као циљ осећање уметности* (курзив А. М.);
- књижевност је уметност речи и као таква је појава у језику. Језичко јединство није исто што и јединство књижевности. Језик је апсолутна, а књижевност релативна формација нације; прва је органска, а друга само социјална појава (Деретић 1996: 10–51).

И остали огледи⁸ разматрају битна питања за историју српске књижевности, културе и нације управо онако како је Предраг Палавестра разматрао сродна питања битна за историју српске књижевне критике. За Деретића то су била питања која га поново враћају историји књижевности и њеном новом будућем концепту или приближавају поетици и књижевној критици, док су за Палавестру то питања која су га уводила у историју и биће српске књижевне критике као културе.⁹

Разматрајући питање српске књижевне индивидуалности, Деретић тврди да размишљање о националном идентитету једне књижевности почиње од њеног имена и да нације нема без националне свести и осећања припадности појединаца националној заједници, па закључује: „Код народа без властите државе [...] књижевност је често бивала покретач и главни носилац идеје националне еманципације“ (Деретић 1996: 95).

Из тога следи значај књижевне критике која тежи да културолошки дефинише књижевност као јединствену целину и доказује да и књижевност афирмише свест о националном идентитету и познавању прошлости и историје. Књижевност има историјски карактер и повезана је са историјом народа чије име носи. Тиме постаје јасно зашто су све, не само српске, историје књижевности и историје књижевне критике обележене историјом народа, односно обрађују сва питања: од порекла, преко кодификације књижевног језика и писмености, до формирања културних и државних институција итд. Тако се објашњава чињеница да је „српска самосвест старе књижевности (која се уклапала у византијски цивилизацијски круг)“ деловала „непосредно са словенском, али се она више изражавала посредно, у тематици, у свести о српској политичкој и народној индивидуалности и била је карактеристична првенствено за оригинално стварање (за разлику од словенске, која је примарно везана за преводну књижевност)“ (Деретић 1996: 106) или дубровачку књижевност, која цивилизацијски и уметнички потпада под утицај Италије.

Са становишта улоге књижевне критике те чињенице показују колико је сложен и дисперзиван појам српске књижевне индивидуалности или књижевне националности, како га формулише Деретић закључујући да је „језички ‘словенска’ књижевност неговала [...] српски идентитет, а језички српска словенски“ (Деретић 1996: 153) и да данас та словинска књижевност, којој припада и дубровачка књижевност, „има гранични положај у оквирима српске књижевности“ (Деретић 1996: 153).

У оквиру питања која осветљавају књижевну националност и залазе у питање морфолошких карактеристика српске књижевности јесте и пројекат југословенске књижевности, који је, историјски посматран, наставак илирског интегралистичког концепта књижевности јужнословенских народа и један од разлога зашто, тако дуго, није постојао јасан појам српске националне књижевности. Она је у историји и критици најчешће разматрана парцијално и у свом дисконтинуитету. Иако се народно осећање налази у „исходиштима свих основних традиција српске књижевности“ (Деретић 1996: 143), она се не може посматрати као „етноцентрична по својим духовним хоризонтима“ (Деретић 1996: 302), нити има јасне границе.

Неке од маркираних магистралних Деретићевих идеја показују каква је друштвена функција књижевне критике и колико она може допринети реконструкцији свих питања која постају актуелна у време када српска држава, на почетку XXI века, поново постаје самостална у новом географском, историјском и културолошком простору и у настојању да се укључи у Европу из које је црпела економске и културне идеје за свој настанак. Примарна је идеја да се у модерно доба уметност, која је дуго била део јавности и државног живота, одваја од државе и практичног политичког живота, што мења позицију и функцију критике. Полазиште је аксиом: И критика је условљена имагинацијом. Сваки велики критичар превазилази своју доктрину. Предмет који обухвата критичар увек је обимнији од методе, која је, као и свака дефиниција – ограничавајућа. Људски дух је шири од критичаревих схема и система и зато је критика уопште као духовна дисциплина ојачала у последња два века, а у српском друштву посебно од Скерлића до данас. У том смислу Деретићев *Пут српске књижевности* и остале пратеће књиге даље шире критичку свест у свом времену. Илуструјемо то његовом прецизном дефиницијом дубровачке књижевности у којој тврди да је она „по својим историјским и филолошким коренима српска [...], по свом идентитету [...] словинска (југо/јужнословенска, српскохрватска), као књижевноисторијска формација да је далматинска, [...] а по основном правцу свога каснијег деловања да је претежно, иако не искључиво, хрватска“ (курзив А. М. Деретић 1996: 144).

Као наставак *Историје српске књижевности*, Деретићеве монографије као пратеће књиге су увод у нову књижевноисторијску синтезу дела и писаца. Оне заснивају не само нову књижевну критику, већ и нову праксу у српској књижевности, друштву и култури. Тако се у темељу *Поетике српске књижевности*, настале из енциклопедијског познавања историје српске књижевности, као специфично осећање историје налазе питања обрађена у *Историји*, односно извршена је иманентна анализа и „установљено основно структурно начело српске књижевности“ (Николић 2019: 352). Питања су елаборирана паралелно у кључу књижевне критике и кључу историје књижевности. Историчар књижевности је био изричит да она „изискују начелну расправу о питањима односа поетике и историје књижевности и о евентуалној променљивости поетике као врсте књижевног проучавања на терену који превасходно припада историји књижевности“ (Деретић 2016а: 9).

Већ у уводу у *Поетику српске књижевности* Деретић је дефинисао све гране науке о књижевности и показао какво је његово схватање теорије књижевности, историје књижевности и књижевне критике:

- поетика тражи у књижевности систем,
- историја види сукцесију појава.
- критика нуди оцену дела и писаца.

Као историчар и критичар Деретић поетику посматра као део науке о књижевности са највећим теоријским и практичним искуством и старију од историје књижевности. Она се може поредити са теоријом књижевности, чији је предмет књижевност као уметност у целини, и може бити теоријска, историјска и стваралачка. Дакле, и овде се види да су пратеће књиге пролог другог издања *Историје*. Историја књижевности је синтеза свих тих истраживања, без које се не може урадити анализа портрета писаца и „портрет“ или „биографија“ дела, и у поетици налази велику помоћ.¹⁰

Имајући на уму тешкоће разумевања и заснивања историје националне књижевности као целине (идентитет, границе, тежње, историјски државни и друштвени оквир, на шта делимично упућују и поднаслови пратећих књига), јер њен оквир, како су писали Велек и Ворен, „наводи на суштински некњижевне упуте, на размишљања о националној етици и националним одликама, које са књижевном уметношћу имају мало везе“ (Velek, Voren: 1991: 309), Деретић прелази на питања поетике као теорије уметности и критике као поступка суђења о делу.

Аргументацију за заснивање поетике националне књижевности, процесе њеног обједињавања вредности и обнављања традиција као унутрашњег јединства (што је у основи и његове *Историје*) налази и у теоријско-критичком уопштавању И. Секулић: „Све биће народа, све тековине народа, су у језику“. Такви су његови судови да:

- *литерарност* као лабораторијски појам ипак није суштина књижевне уметности, јер она није, као сликарство, ликовна уметност или музика, чиста уметност.
- *стил* упућује на повезаност књижевности са језиком и осталим уметностима, а тематика као „укупност смисаоних јединица“ на везу књижевности са некњижевном и вануметничком сфером;
- *природа* је књижевности да процесом трансформације и посредством идеја и традиција, на којима почива свака епоха, обухвата сва људска искуства и неуметничко преводи у сферу књижевног као уметничког;
- *плуралистички карактер* књижевности има четвороструко одређење и открива да: свака књижевност има свој колективни субјект (1), књижевно одређена свест о националној заједници у књижевности припада тој заједници и открива њен идентитет (2), у саму књижевности уграђена је свест о њој самој и својој националној припадности и имену (3) и увек егзистира као појава трајних особина у разним епохама једне исте књижевности (4) (Деретић 2016а: 24–31).

Деретићева критичка концепција поетике српске књижевности заснива се на прва три начела и полази од Елиотовог начела и чињенице да се у основи традиције налази специфично осећање историје. Специфично осећање историје подразумева да писац запажа не само оно што је прошло у прошлости, већ и „оно што је садашње у прошлости“ (Eliot 2017: 21). Тиме се манифестује унутрашње јединство књижевности и њена вишеслојна структура, о чему сведоче четири Деретићева одржења плурализма књижевности. Отуда и долази истраживање књижевности као културе, формирање и неговање укуса у естетичком и педагошком смислу, припремање терена за освајање простора историје књижевности и теорије књижевности. То су услови без којих критика у процесу остваривања своје друштвене функције не може да функционише, тим пре што нас актуелна критика, означавајући комплексност, учи да читамо, разумемо и уживамо у делу са много вишезначности него раније.

Књижевност се на плану историје књижевности испољава као преглед одређених књижевних догађаја, приказ и интерпретација писаца и дела у њиховом културном, књижевном и историјском контексту. У критици српска књижевност, коју чине три аутономне макро-формације: *стара књижевност*, *народна књижевност* и *нова књижевност* (која је једино жива), осветљава се, по Деретићу, у историјској поетици методолошким поступком који подразумева кретање „стално у двоструком правцу, унапред и уназад“ (Деретић 2016: 37). Унутар старе, усмене и нове књижевности, анализом њихових диференцијалних одлика: *питања стварања или ауторства*, *књижевних форми и модела света и рецепције*, показујући како једно следи из другог, он долази до модела света и рецепције уметничког дела као кључних питања модерне критике:

- питање слике и модела света од Сосира тиче се дела као „ентитета са два лица“ или дихотомије садржине и форме, при чему се у анализи увек једна апстрахује;
- питање *рецепције* баца ново бочно светло на читаоца и критичар прихвата чињеницу да је тежишна *тачка рецепције*, иако променљива и тешко ухватљива категорија, *читалац*.¹¹

Овим методом проучавање дела извучено је из текста и усмерено на естетски доживљај текста. Дакле, неосетно је напуштена историја књижевности и прешло се на терен књижевне критике и наука које она обједињује. Упоредна анализа макро-формација српске књижевности“, закључује Деретић анализом њених унутрашњих сагласности и укрштаја, „показала је да су разлике међу њима најизразитије на три прва плана: у процесима стварања и одржавања књижевних текстова, у особеностима формалне структуре и у тематици“ (Деретић 2016: 93).

Проблеми и феномени који се тичу критике и свести о уметничком делу у историји српске књижевности то довољно илуструју: почев од већ поменутог *стила* или „*плетенијасловес*“ у старој књижевности, преко *фикционалности епске песме* у народној књижевности, до романа као *поетическо измишљаније*, програма и концепата *одбране поезије*, *одвојености естетске реалности*, или теорије *уметности ради уметности*, *чисте поезије*, *социјалистичког естетизма* до концепта *књижевности као судбине* у модерној српској књижевности.

Све су то теоријска питања којима се модерна критика, преузимајући на себе бројне задатке, међу којима је и друштвена функција, сада, са разлогом, темељно бави. У супротности функционалног и естетичког начела књижевности као уметности, како сведоче и наведени ставови писаца и критичара, закључује Деретић, налази се динамизам књижевности и перманентно присуство свести о значају и значењу уметности, али и друштвене одговорности критике која се њоме бави. Чињеница је да је српска књижевност по свом духу у целини увек народна:

- народна књижевност зато што јој је творац народ;
- стара књижевност зато што пише о два стуба: држави и цркви;
- нова књижевност зато што је била народносно усмерена и зато што су јој народна књижевност, историја и традиција били узор.

У процесу књижевне трансформације српска књижевност је прошла кроз стару и нову просвећеност и увек као „облик трансмисије знања“, независно од тога што се „карактер учености“ у новој књижевности изменио. Стара је књижевност, по идејним и поетичким основама *теоцентрична*, просвећеност је нудила кроз пројекат богословске учености. Потом су следили пројекти просвећености, употребе народног језика и хуманистичке учености. Дошло је до „померања нагласка са самог учења којим се поучава на оне који се поучавају и настојање да се на њих делује у складу с природом тог учења“ (Деретић 2016а: 154).

Од процеса *ширења знања*, дакле, прешло се на процес *увећавања знања* и ту су битне три варијанте просвећености: Венцловићева (а), просвећеност на подлози барокног историзма (б) и доситејевска варијаната (в). Доситеј раскида с традицијом богословске и хришћанске учености и са старосрпском литературом и окреће се античкој и модерној европској хуманистичкој традицији у чијој је основи ерудитизам. То ће, сагледавајући континуитет и јединство *унутрашњих* и *спољашњих* чинилаца историје српске књижевности, показује Деретић, из духа просвећености (а просветитељска парадигма, изворно словенска, постаће, касније, непрестаним понављањем, изразито национална, српска) условити рађање нових књижевних жанрова и довести до изворног стварања у којем приоритет добија уметничко.

Овим је парадигматски представљена суштина треће књиге као пратећег пројекта *Историје српске књижевности*. У њој је праћена промена књижевности *изнутра*, од старе ка новој просвећености, односно трансформација „од књижевности у служби просвећења“ у „књижевност као уметност“, и то „као систем односа, а не као низ збивања“ (курзив А. М.). „Првенство уметничког у књижевном систему појављује се као резултат новијег књижевног развоја“ (Деретић 2016а: 221), закључује Деретић, „оно долази до пуног изражаја тек у поствуковским раздобљима српске књижевности“ (Деретић 2016а: 263).

Тај историјски процес он разматра микроспокопском анализом феномена битних за разумевање природе књижевности: *малих и великих форми*, *појаву нове српске лирике у светлу заокрета Бранка Радичевића*, *однос и еволуцију приповетке и романа као основне прозне форме*, *појаву смехотворне литературе као новог изума и потребе и литературе и друштва*, *обнову поетске прозе*, *чија традиција досеже до средњег века*, *успон српског есеја (форме између историје и књижевности)*, *који је установио Доситеј а подигао до научних висина Ј. Скерлић*, *увођење у књижевност*, *посебно у роман*, „*александријског синдрома*“ као израза енциклопедијског обликовања прозе итд.

Последња два феномена упућују и на статус критике и у трећој књизи као пратећем пројекту *Историје* и на нову мисију критичара као посредника. У њој је *explicite* саопштено да је књижевност постала не само предмет науке, већ и предмет саме књижевности, како смо означили упућујући на свест о делу и критичку свест код писаца.

Сводећи биланс анализе у контексту формалних и културолошких претпоставки књижевности и све више се померајући од историчара књижевности ка критичару, Деретић се, с разлогом, позива на класике српске књижевне критике:

- Јована Скерлића, који је сматрао да „права српска књижевност“ почиње од XVIII века, с Доситејем, а да је све остало било писменост или књижевност за невољу, у „недостатку чега другог“ и
- Богдана Поповића, естетичара и антологичара, за кога су примарне уметничке вредности и који тврди да српска књижевност почиње касније, од XIX века, од Бранка Радичевића.

То је, дакле, она српска књижевна критика која полази од критеријума који важе у „оним књижевним традицијама које су у историји европске књижевности биле најзначајније и најпродуктивније“ и која мири тековине националних традиција са заједничким европским моделом (а) и

диференцира историјски и уметнички модел српске књижевности (б). Она је већ понудила прави вредносни модел пре више од једног века.

У том кључу Деретић осветљава још две парадигме српске историје књижевности и функције критике у њеном конституисању и разумевању. Прва је *просветитељска парадигма*: показао је како она од изворно словенске постала изворно национална, српска идеја. Друга је *историјска парадигма*, чију основу чине историјске теме, и она показује како се српска књижевност, почев од Светог Саве, као њеног писца и јунака, обликује као историја. Историја је мост који повезује све епохе српске књижевности, па су и епске песме доживљаване и стваране као историја. Повезаност књижевности и историје открива се у жанровима. Историчност као формативно начело јавља се и у новијој књижевности, иако је она заснована на принципу фикционалности. Први српски историчар-књижевник био је Вук Караџић, а највећи историчари-писци били су Слободан Јовановић и Радован Самарџић итд. Из те перспективе Деретић критички тематски и вредносно поново обрађује све значајне српске писце (који су већ обухваћени у *Историји*) и закључује да је „историја у националним и књижевним процесима имала улогу сличну улози језика“ (Деретић 2016а: 303).

И један и други чинилац деловао је у правцу адаптације и модификације оног што је прихваћено из интернационалне духовне ризнице. *Енциклопедијске форме* српских писаца у свим жанровима у модерној књижевности само су природан наставак тежње да она постане значајнија у сваком погледу. Како исцрпљује историјске оквири поетике српске књижевности заокружујући ову књигу, Деретић, све више и све чешће, изнова дефинише појам историје књижевности, домашаје књижевне критике и конституише нове идеје или вредносне судове у равни теорије и естетике.

Модел историје књижевности, у европским и националним оквирима, полазећи од расправа из теорије историје књижевности и њеног средишњег појма *развитак*, тако посматра као парадигму почетка.¹² Словенске уметности настале на темељима баштине Ђирила и Методија припадају рецептивном моделу и обележавају их преводи. Такве су и римска и црквенословенска књижевност.

Историја српске књижевности је у знаку персоналног начела оличеног у Светом Сави, Доситеју, Вуку, С. Марковићу, Ј. Скерлићу, Б. Поповићу и низу писаца и научника чије је дело разматрано у *Историји* а овде поново аспекатски анализирано примерено темама историје, поетике и критике.

До новије књижевности делатност појединаца одвијала се на релацији: *домаћа књижевност – страна култура*, и на то смо већ указали. Касније су усамљени појединци били носиоци нових идеја и културних програма чије је усвајање доводило до великих промена у књижевности и култури. „Персонално начело је мотор историје српске књижевности. Оно потискује у други план начело борбе и смене књижевних стилова, које, особито у новијим временима, представља окосницу књижевног развитака“ (Деретић 2016а: 335). Били су то усамљени прегаоци и они чине спецификум српске књижевности. Свети Сава је усмерио српску културу и књижевност ка византијском узору. Без Доситеја српског просветитељства не би било. Без Вукове реформе српска књижевност и култура би отишле у другом смеру.¹³

Модерна српска књижевност настала је на темељу универзалних европских вредности и по начелу *утицаја, додир, укрштаја и прожимања* обрадила је и обновила српску традицију као основну вредност и идентитет. Историја као тема донела је њене врхунске вредности, националне и интернационалне успехе, у делу Црњанског, Андрића и других. Писци-путници, научници-путници и критичари-путници у том укрштају (термин Лазе Костића) и прожимању култура и идеја, процесу који је доносио набоје променили су карактер српске књижевности и културе.

То су само неке идеје Деретићеве *Поетике* које усмеравају ка правилном критичком поимању српске књижевности као огледала историје или битне духовне форме националног идентитета и историјске, друштвене и естетичке улоге критике у његовом формирању.

Означене идеје показују да је суштина критике у паралелном трагању за естетским суштинама дела, али и облицима мишљења који дају значење људском искуству, односно култури. У обе равни критика има своју пуну друштвену функцију. Конституишући српскост као основно начело српске књижевности у *Историји*, и критичком синтезом у *Поетици* Деретић долази до закључка да је њено основно начело и „начело укрштаја супротности, усменог и писаног, колективног и индивидуалног, домаћег и страног, источног и западног“ (Деретић 2016а: 403).

Као допунски пројекат *Историје* Деретићева *Поетика српске књижевности* показује, а то је и закључна мисао историчара и критичара, да он историју књижевности „усмерава према историјским и естетским вредностима, дајући предност овим последњим“ (Деретић 2016а: 358) и да сваког писца оцењује као „стваралачку индивидуалност“ (Деретић 2016а: 358). То значи да, непрестано продубљујући и прецизирајући схватање појма историје књижевности, ступа на терен критике и критичког суђења. Илустративна је закључна идеја којом изнова дефинише разлике између историје књижевности и историје, сусрет историје књижевности с поетиком и њен идеал: стварање *цртежа српске књижевности* као збира свих покрета и садржаја старе, народне и нове српске књижевности као „типолошки различитих литература“:

„За разлику од друштвене и политичке историје која се бави стварима што су се некад догодиле а сада их више нема или су само остали њихови трагови у каснијим збивањима, историја књижевности говори о творевинама које су [...] настале у прошлости, али које и сада стоје пред нама у сталном а сваки пут обновљеном сјају. *Цртеж историје националне књижевности* (курзив А. М.) могао би бити крајња тачка до које нас доводи трагање за поетиком националне књижевности. Та завршна слика српске књижевности [...] представља антитезу почетној слици у којој се српска књижевност појављује само као збир трију типолошки различитих литература“ (Деретић 2016а: 381–382).

Реализујући идеју која је „у ембрионалном облику“ изнесена у *Историји*, а „у развојном облику“ представљена у већ анализираној књизи *Пут српске књижевности* (која истражује њен идентитет, границе и тежње), у *Поетици* Деретић истражује специфичну тежину поетике или уметничке вредности српске књижевности.

У „Предговору“ *Путу* као првој етапи написао је, а у *Поетици* као другој етапи *паралелног пројекта* историје српске књижевности, поновио идеју: „Она (ова књига, А. М.) би могла да буде само почетак реализације замишљеног пројекта чији је циљ да се српска књижевност представи интегрално, а да слика коју ћемо добити не буде историја српске књижевности“ (Деретић 2016а: 35). *Поетика*, у којој је утврђено и осветљено унутрашње јединство српске књижевности, иако из *Пута* извире, дакле, јесте главна књига паралелног пројекта и по својој суштини најближа је критици која се, на основу своја два приступа уметничком делу, *унутрашњем* и *спољашњем*, може посматрати по својој естетској или књижевној и својој етичкој или друштвеној функцији.

Критичка анализа паралелног пројекта двоструко је значајна:

- ближе одређује историју српске књижевности (а) и
- јасније доводи до сазнања да унутар историјског разматрања књижевности функционише књижевна критика (б).

Као такве обе имају друштвену функцију. Преко њих се сазнаје не само шта је српска књижевност или како је слика српске историје и културе пројектована у књижевности, већ и *каква је национална свест* која се на тај начин трајно обликовала и шта је то трајно из прошлости што одређује српску стварност и будућност.

Тематски и проблемски слична студији *Загонетка Марка Краљевића*, на коју се наставља, настала као део *паралелног пројекта*, студија *Српска народна епика* проблемски приступа осветљавању епике као дела народне или усмене књижевности, по Деретићу, типолошки друге српске књижевности. Примарна је његова идеја да усмена или народна књижевност, иако је колективна творевина и део културног наслеђа, „данас више није ни усмена ни народна“ (Деретић 2000: 7), јер је ушла у књиге и њена рецепција је идентична с оним што именујемо појмом писана књижевност.

Друга битна идеја, која одређује карактер истраживања и вредновања наслеђа, односи се на чињеницу да Деретић епици као делу „колективног усменог стварања или вербалног фолклора“ приступа као фолклору у најширем значењу тог појма. Пре него што је записана, епика је имала своју „усмену преегзистенцију“ која је трајала дуже од „писане егзистенције“ (Деретић 2000: 8). То значи да народна књижевност доживљава трансформацију и има два облика постојања и значења: „Записана народна песма јесте биће с два лица, слично римском богу Јанусу, од којих једно гледа на своју прошлост, а друго је окренуто будућности“ (Деретић 2000: 8).

Означена питања се односе и на поетику и критику, независно од Деретићевог полазишта да студији о народној епици приступа „с књижевног становишта [...] примарно у контексту историје српске књижевности“ (Деретић 2000: 8).

О неоспорном значају историје за националну књижевност Деретић опширно пише. У огледу *Епске песме и колективна слика света* и експлицитно тврди да „усмено стваралаштво свуда функционише у бити на исти начин [...]. У народним умотворинама налазимо нешто што је аутентично, изворно наше, на чему се темеље познији, виши облици вербалне уметности, па опет кад се ближе истражи природа колективних творевина свог народа, открива се њихова дубинска сродност с аналогним производима култура других народа“ (Деретић 2000: 57).

Он тумачи поетику епских песама, јер оне имају двојаку егзистенцију: *усмену и писану*. Та чињеница је одредила структуру и карактер истраживања у монографији *Српска народна епика као пратећој књизи његове Историје*. У првом делу она је поетичког карактера, а у другом историјско-интерпретативног карактера.¹⁴ Тако њен део *Епско памћење*, на пример, отвара критичка идеја:

„Усмена поетика јуначке епике почиње од принципа веродостојности песме. На том принципу темељи се и традицијско и традиционално схватање односа песме према историји. У народу се веровало да песма не измишља, да она само песнички ‘кити’ догађаје који су се стварно одиграли“ (Деретић 2000: 59).

Деретићева критичка оцена указује на потребу да се политичкој и културној пракси има на уму разлика између епске и стварне слике српске историје света. На други начин, представљајући везу и однос критике, књижевности, историје и критичке теорије, исту идеју саопштава и Предраг Плавестра:

„Док је савремена критичка теорија друштва као систем мишљења примарно дискурзивна, критичка књижевност је као уметничка форма културе примарно имагинативна“ (Плавестра 1991: 343).

Полазећи од чињенице које је историчар књижевности утврдио да „јуначки епос по правилу говори о издвојеном временском периоду у историји народа, који се назива херојским добом“ и да то доба код Срба у епици (народна поезија је у *Историји* имала повлашћен статус) која кореспондира са историјом обухвата три периода: сјај и величину царства у доба цара Стефана Душана (1), доба царства и смрт последњег цара Уроша (2) и доба кнеза Лазара и пропаст царства на Косову (3) (Деретић 2000: 116) апострофирамо још једну Деретићеву критичку оцену:

„Епска слика историје у нашим народним песмама не само што превладава ограниченост предмета појединачних песама већ и постиже пуноћу памћења основних историјских епоха као што артикулише и свест о њиховој повезаности и јединству српске повести као целине. Та слика је и сама по себи комплексна, слојевита, вишезначна, њена семантика остварује духовну, поетску вертикалу која повезује разноврсност емпиријског искуства са широким историјским и метафизичким видицима“ (Деретић 2000: 113–114).

Критичка оцена се истовремено надовезује на претходну и противуречи јој. Битна је јер указује на комплексност питања односа историје и њене поетске трансформације. Та комплексност није довољно присутна у свести српскога народа данас, али указује на поетику критичког научног опуса Ј. Деретића. Његова научна проза открива феномен „заводљивости саме историје“, нуди могуће виђење народне епике „за далеко неко покољење“ и сведочи „о културној прошлости и садашњости српског народа“ (Самарџија 2000: 369). Семантичка сличност наслова Деретићевог *Пролога у Историји српске књижевности: Трагови „пјесама од старина“* и наслова приказа монографије *Српске народне епике Снежане Самарџије: Трагом историје у српским „јуначким песмама“* јасно сведоче о дубини захвата у проблематику.

5.

Истоветан је приступ и сродни су налази и у *Етидама из старе српске књижевности*, последњој пратећој књизи Деретићеве *Историје српске књижевности*. Књигу чини 66 натписа разврстаних у шест неједнаких група. Прву групу, под насловом *Књижевна „аутокефалност“*, чине фрагменти који осликавају историјски развој и специфичности старе српске књижевности; друга група *Поетички одломци* бави се проблемом појединих поетичких питања старе српске књижевности; трећа *Понешто о књижевном језику* указује на одређене особине старог језика у књижевности; четврта *Историја као породични роман* доноси текстове о начину и схватању националне историје; пета *Поетика путева* обухвата одломке о путовањима, као и однос српских и страних писаца; шеста, уједно најобимнија група, *Уметнички тренуци хронолошки*, доноси поједине уметничке моменте старе српске књижевности.

Етиде (термин преузет из музичке естетике и означава краћи текст или скицу) разматрају питања српске средњовековне књижевности, која је, по речима аутора, настала „као плод читања и размишљања: читања писаца старе српске књижевности“ и „размишљања о природи и значењима наших средњовековних списа с циљем да њихов тамни говор учинимо разумљивим и да то удаљено, у себе затворено, тешко приступачно време наше писане речи приближимо себи свом времену“ (Деретић 2016б: 5).

У првом поглављу Деретић говори о генези и трајању старе српске књижевности, од њеног настанка до друге половине 18. века. Књижевност, заснована на византској култури, своју пуну аутономију добија формирањем самосталне српске државе и цркве, крајем 12. и почетком 13. века а заслугом Стефана Немање и његових синова, првенствено Светог Саве и Стефана Првовенчаног, док је „пуни замах књижевно стварање достигло у златном добу српске државности које се окончава смрћу Душана Силног“ (Максимовић 2000: 134). Кроз светачка житија, Доментијана, Теодосија и Данила II, књижевну врсту, „са којом се ни једна друга не може упоредити ни по значају ни по распрострањености“ (Деретић 2016б: 19), Деретић даје слику једног значајног историјског и духовног раздобља српске културе.

У другом делу монографије Деретић се бави поетиком старе српске књижевности – проблемом означеним у наслову *Поетике српске књижевности* и расправља о питањима књижевног и некњижевног, цитатности Библије, старим књижевним називима, жанру и стилу и о одређеним издањима страних писаца. Он показује како је књижевност, пре свега, задовољила практичну потребу државе и цркве и како се обликовала на теолошкој основи. Стил који се развио је специфичан и заснива се

на сликама и мотивима који почивају у библијској традицији. Стара књижевност је ближа народној, него модерној књижевности.

Трећи део доноси огледе о значају и особинама језика, који је био „инструмент Божје речи“ (Деретић 2016б: 55), како је то означио један од твораца словенске писмености – Ћирило. Језик је постојао у два идиома и такав се одржао све до 13. века, о чему сведоче: *Мирослављево јеванђеље*, на српкословенском литургијском језику (1) и *Повеља Кулина бана*, на народном језику (2). Језик је представљао својеврстан инструмент културе, а за нас је значајна чињеница да је „статус српско-словенског у средњовековној Србији био [...] аналоган статусу књижевног језика у било ком друштву које има свој културни идентитет“ (Деретић 2016б: 59).

Простор четвртог дела књиге заузели су текстови који се односе на схватање и приказивање историје у делима средњовековне књижевности. Основна је и најзначајнија прича о оцу и сину, Немањи и Сави, њиховим делима, као и делима о њима: две оснивачке повеље *Хиландара*, три *житија светог Симеуна* која су написали Сава, Стефан Првовенчани и Доментијан. Затим *житија Светог Саве* од Доментијана и Теодосија. Деретић даје и суд и закључке о лози Немањића, завађеној браћи, побуњеним синовима и о парадоксима средњовековног историцизма. Писцима средњовековне књижевности је „било важније тумачење догађаја и личности од историјског сведочанства о једним и другим, они хоће да открију дубљи смисао догађаја, а не да испричају све што је потребно да се зна о њима, хоће да покажу како се наша историја уклапа у универзалне оквире хришћанског историцизма, како су у њој на уверљив начин читује начело божје промисли у историји света“ (Деретић 2016б: 69).

У петом делу Етида Деретић описује стварна и симболичка путовања. Пише о доласку и значају Ћирила међу Словене, путовањима Саве на Свету Гору, у Цариград и Јерусалим. Значајна чињеница за историју и културу Срба је да је писмо које је Свети Сава послао студеничком монаху Спиридону, са покланичког путовања најавило „појаву путописа у српској књижевности“ (Максимовић 2002: 135). Деретић наглашава да је опис путовања у Свету земљу може издвојити као посебан жанр у српској књижевности, а као најзначајније и највредније текстове издваја *Поклоник* (1662) сарајевског монаха Гаврила Тадића и *Путешествије к граду Јерусалиму* (1721) Јеротеја Рачанина. Шести, најобимнији део, доноси 26 текстова у којима је наглашен Деретићев есејистички приступ. У њима указује на *поенте, привлачна места и успоставља контакт* „с оним странама наше старе књижевности којима се она најлакше открива или се може открити погледу савременог читаоца под претпоставком да је он довољно радознао и да има жеље да дође у посед њених скривених духовних дарова, дарова наших предака“ (Деретић 2016б: 6). Јасним и препознатљивим књижевним стилем Ј. Деретић пише о Хиландарској повељи, даје Савин књижевни профил, говори о Лазаревом опредељењу за царство небеско, анализира *Похвалу кнезу Лазару* и женско писмо у средњовековној књижевности. Ширину и дубину приступа карактерише изражено историчарево „интересовање за ликовне уметности и музику“ (Јелушић 2014: 198). Тако је ликовној уметности, односно фреском сликарству посвећена етида *Смрт краљице Јелене*, из Даниловог зборника, који „своје најбоље странице не дугује историјским извештајима него, пре свега, сликањем духовних стања и искуства“ (Деретић 2016б: 135).

У том смислу апострофирамо и етиду *Духовни есеји* у којој се историчар књижевности ослања на излагање Димитрија Богдановића у *Историји старе српске књижевности* о *Епистолијама* кир-Силуановим, насталим 1418. године и закључује да је то „истинска интелектуална, есејистичка проза, најбоља која нам је остала у наслеђе из средњег века“ (Деретић 2016б: 140).

* * *

Сумарно апострофирани и контекстуализовани идеје критичког вредновања књижевности као историјског и културолошког наслеђа показују да је Деретић, и обимом и карактером оствареног опуса, у пет пратећих књига своје *Историје српске књижевности* прагматизовао своју научну

критичку мисао усмеривши је „на ползу народа“. Његове идеје одговарају духу, искуству и пракси нашег времена, јер је смисао критике да увек буде у свом времену – на трагу општих истина, али и на трагу „виших истина“ којима дело естетички превазилази свој друштвени и историјски контекст. Примењујући два приступа уметничком делу, унутрашњи и спољашњи, којима се оно посматра у својој естетској или књижевној и својој етичкој или друштвеној функцији, он је књижевној критици дао практичну и друштвену функцију и наменио је „за далеко неко покољење“. Истина, иако је знао да што је епоха удаљенија утолико је вредновање теже, јер су историјске претпоставке услов идентификације и разумевања дела, афирмисао је друштвени карактер критике и личну одговорност критичара за суд о делу. И пратеће књиге и Историју писао је имајући на у главној циљ критике: да побољша комуникацију међу члановима друштва.

Ендноте

¹Прво издање Деретићеве *Историје српске књижевности* објављено је 1983. године у издању Нолита, школско, скраћено, издање штампано је у БИГЗ–у 1987. године, а допуњено и прерађено издање, објавила је постхумно београдска Просвета 2002. године.

²О томе смо шире писали у раду „Друштвено и културно значење књижевне критике (прилог теоријској расправи о појму и бићу књижевне критике)“, *Баштина*, св. 39. Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 2015: 19–36.

³У књизи *О књижевности* Џ. Хилис Милер пише о тајни књижевност и о томе како је и зашто читати. За њега је аутор као човек од поверења онај писац који има констативну моћ и коме је „дат огроман ауторитет да буде извор који ономе што је објављено даје ауторизацију“. Осим тога аутору као човеку од поверења приписивана је „моћ да говори истину, да тачно приказује стварност која га окружује“ и перформативни ауторитет као моћ „да управља речима тако да оне функционису као говорни чинови“ (Милер 2017: 102).

⁴„Преко арапске теме“, закључује Деретић и тако подупире потребу да критику и књижевност посматра као културу, „јужнословенска народна епика уклапа се у шири, интернационални европски контекст. Сукоби с Арапима добили су значајно или средишње место у епској поезији многих народа“ (Деретић 2016: 29). Дакле, иако је историја потонула у легенду, у траговима, у народној поезији она упућује не неке историјске догађаје, какви су сукоби Словена са Арапима.

⁵Наслови осталих огледа су: *Агон Милоша Војиновића*, *Тазбина кнеза Лазара*, *Загонетка Марка Краљевића* и *Марко као „слуга“* и „посинак“ султана.

⁶Питање ми и други или свој и туђи у просторима литературе и културе крајем прошлог века постало је тема више домаћих и међународних научних скупова и конференција. Та чињеница илуструје како овај пројекат Ј. Деретића, суштински, представља увод у будуће историје књижевности.

⁷Идентитетом националне књижевности бави се Ненад Николић у обимној монографији *Идентитет српске књижевности: прича о књижевноисторијској идеји* у којој анализира критичку мисао код Срба, а посебно у свим релевантним историјама српске књижевности, међу којима повлашћено место заузима и Деретићева са пратећим књигама. Реч је о модерној интерпретацији и проблематизацији свих релевантних питања битних за српску књижевност и књижевну критику као наслеђа културе. Осим Ј. Деретића, Николић сматра великим синтетичарима и историчарима и С. Новаковића, Ј. Скерлића и П. Поповића, које „високо издваја способност визије којом су у својим историјама књижевности створили представу о српској књижевности која је захваљујући и својој потпуности могла постати културна чињеница“ (Николић 2019: 31).

⁸Осим пищевог предговора и увода, монографија садржи огледе који су подељени у четири дела. Први део, *Национална књижевност и језик*, обухвата два огледа: „Српска књижевност у огледалу своје историје“ и „Филолошки и национални појам књижевности“. Други део *Књижевна националност* чине четири огледа: „Српска књижевна индивидуалност“, „Словинство“ као књижевна националност“, „Дубровачка традиција“ и „Пројекат југословенске књижевности“. Трећи део *У токовима историје*: „Специфичности развитка“ и „Књижевни путници“. Последњи део *Ми и други* обухвата три огледа: „Народ као исходште“, „Своји и туђи писци“ и „Свој и туђи народи“. огледа, при чему сваки „у свом средишту има један главни и низ бочних проблема“ (Делић 1997: 954)

⁹П. Палавестра мисли да је генеза Деретићеве *Историје српске књижевности* у монографији *Српски роман 1800 – 1950* (1981) и да у њој доминира позитивистички и библиографски приступ или „клонули позитивизам историјског материјализма“. Деретић је ишао ширим пољем него Скерлић, али је био без јасних критичких ставова и није заступао сличну културну идеологију. „Његова историјска књижевна мерила била су уобличена у једном времену опадања и расула, у доба гашења свемоћи наметнуте партијске културе, засноване на сукобу с грађанском идеологијом“ (Палавестра 2007: 672).

¹⁰О томе како писати теорију и историју књижевности данас исцрпно расправља Марко Јуван у књизи *Неука о књижевности у реконструкцији*, *Службени гласник*, Београд, (2011).

¹¹Овде упућујемо на огледе: *Модел света* и *Рецепција*.

¹²„Нова књижевност може настати или из властитих извора, из живе, најчешће усмене традиције властитог језика, или преузимањем готових модела из неке друге, старије књижевности, или пак комбиновањем једног и другог модела“ (Деретић 2016а: 320) – једна је од његових дефиниција. Први модел је аутохтони, други рецептивни а трећи аутохтоно-рецептивни.

¹³Ево како на тај проблем гледа Сава Даутовић: „Под утицајем савремене стварности, Деретић је у новој историји проширио и поглавље о Вуку, обрађујући посебну пажњу на његову језичку реформу. Зато једна од његових замерки Вуку делује малтене као ехо у последњој деценији поново пробуђених филолошко-језичких полемика у којима се Вуково дело доводи у питање, у целини или у појединостима. Деретић тако помиње Вукову ћирилицу јер је, поред добрих страна, на културно-историјском плану имала и друкчије последице: ‘Прво, одвојила нас је од Руса и других народа који пишу ћирилицом. Осим тога, доследна примена фонолошког начела донела је многе благодети али, и неке проблеме. Један од њих имао је кобне последице. Избацавањем словенског јата и бележењем а потом и кодификовањем екавско-ијекавске разлике у изговору створен је вештачки раскол у српском језику, у који су се потом убацили други национални ентитети, делујући разорно на лингвистичко и национално јединство српског народа“ (Даутовић 2002: 39).

¹⁴У првом делу студије, која је више на терену критике и поетике, проблем везе и односа епске песме и усменог стварања се посматра „изнутра“. Она обухвата: видове епске поезије, њихово место у систему усмених врста и других врста народне поезије, однос и везу са народном прозом и усменог стварања уопште и особина народних умотворина. Истраживање је заокружено разматрањем питања епске песме као колективне слике света. Посебно су разматрана и питања епског памћења, епског и историјског времена и давна прошлост песама, у *Прологу Историје*, именована као *Трагови, пјесам од старина*. Други део студије представља „читање Вукових збирки и литературе о нашој народној поезији“. У њему је Деретић више на терену књижевне историје и проблем разматра „из књижевне перспективе“, посебно питања бележења и књижевне рецепције, врсте старије и млађе епике, епске теме и кругове и Вукову класичну редакцију епике, његов однос према певачима и поетику кодификатора. Афирмишући дух и метод књижевне критике, он је применио и у народној књижевности и чиниоцима који је одређују.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Dautović, S. (07.11.2002). Oteto od smrti. *NIN*. [Google Scholar]
- Delić, J. (1997). Knjiga o prirodi i statusu srpske književnosti. *Letopis Matice srpske*, 173(6), 953-961. [Google Scholar]
- Deretić, J. (1983). *Istorija srpske književnosti*. Beograd: Nolit. [Google Scholar] [14]
- Deretić, J. (1996). *Put srpske književnosti, identitet, granice, težnje*. Beograd: SKZ.
- Deretić, J. (2000). *Srpska narodna epika*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Deretić, J. (2011). *Istorija srpske književnosti*. Zrenjanin: Sezam Book. [Google Scholar] [14]
- Deretić, J. (2016). *Etide iz stare srpske književnosti*. Zrenjanin: Sezam Book.
- Deretić, J. (2016). *Poetika srpske književnosti*. Zrenjanin: Sezam Book.
- Deretić, J. (2016). *Zagonetka Marka Kraljevića*. Zrenjanin: Sezam Book.
- Eliot, T.S. (2017). *Tradicija i individualni talenat (prev. Milica Mihailović)*. Beograd: Službeni glasnik. [Google Scholar]
- Hilis, M.D. (2017). *O književnosti (prev. Nataša Marković)*. Beograd: Službeni glasnik. [Google Scholar]
- Jelušić, S. (2014). Traganje za osnovnim načelom - prilog Jovana Deretića tumačenju stare srpske književnosti. In: M. Lompar, & Z. Nestorović, (Ed.). *Stanovište savremenosti i istorijska prošlost - zbornik radova*. Beograd + Niš: Filološki fakultet + Filozofski fakultet. [Google Scholar]
- Juvan, M. (2011). *Nauka o književnosti u rekonstrukciji (prev. Miljenka Vitezović)*. Beograd: Službeni glasnik. [Google Scholar]
- Lompar, M. (21. 3.2002). Duh trajanja. *NIN*. [Google Scholar]
- Maksimović, G. (2000). Umjetnički prostor stare srpske književnosti. *Sveske*, 10(54-55), 133-135. [Google Scholar]
- Nikolić, N. (2019). *Identitet srpske književnosti - priča o književnoistorijskoj ideji*. Beograd: SKZ. [Google Scholar]
- Palavestra, P. (1991). *Književnost - kritika ideologije*. Beograd: SKZ. [Google Scholar]
- Palavestra, P. (2007). *Istorija srpske književne kritike*. Novi Sad: Matica srpska. [Google Scholar]
- Pavlović, D. (1971). *Starija jugoslovenska književnost*. Beograd: Naučna knjiga. [Google Scholar]
- Pešikan-Ljuštanović, L. (1995). Istoričnost kao osnovno pitanje poetike usmene epike. *Književna istorija* (95-97), 428-434. [Google Scholar]
- Rene, V., & Voren, O. (1985). *Teorija književnosti (prev. Aleksandar I. Spasić, Slobodan Đorđević)*. Beograd: Nolit. [Google Scholar]

- Samardžija, S. (2000). Tragom istorije u srpskim 'junačkim pesmama'. In: J. Deretić, (Ed.). *Srpska narodna epika*. (pp. 353-369). Beograd: Filip Višnjić. [[Google Scholar](#)]
- Skerlić, J. (1958). Dogmatska i impresionistička kritika. In: Z. Mišić, (Ed.). *Antologija srpske književne kritike*. (pp. 115-128). Beograd: Nolit. [[Google Scholar](#)]

Reaffirmation of the methods and spirit of literary criticism: Contribution to the interpretation of *The history of Serbian literature* by Jovan Deretić

Abstract:

The paper discusses five monographs by Jovan Deretić, which the author considers "accompanying books" of his *History of Serbian Literature*. These are: *Marko Kraljević's riddle - about the nature of historicity in Serbian folk epics*, *The path of Serbian literature - identity, borders, aspirations*, *Poetics of Serbian literature*, *Serbian folk epics* and *Etudes from old Serbian literature*. In this paper, we analyze them as a contribution to the interpretation of the *History of Serbian Literature*, the most comprehensive history of literature in Serbian science to the extent that they are important as proof of Deretić's great synthesis and consideration of the function of literary criticism in Serbian culture. An important definition of the "accompanying books" is provided by the author in their prefaces and notes. It is summarized in the theoretical and applied level in the process of considering important issues of Serbian literary history: periodization and classification of literature, poetic or historical determinants and the significance of particular epochs, writers, or genres. A review of the critical evaluation of Serbian literature and historical and cultural heritage in the accompanying books shows that Deretić pragmatized his scientific thought and reaffirmed literary criticism, directing it "for the benefit of the people". This means that he gave it a practical and social function and intended it "for a distant generation".

Keywords: Jovan Deretić; history of Serbian literature; epics; poetics; folk literature; old literature; identity; criticism; culture